

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ Р Е Ц Е Н З И И

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՉԵԼՆՊՅԱՆ. Զորավար Անդրանիկ և հայ ճեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990 թ., 720 էջ:

Սփյուռքահայ անվանի մտավորական Անդրանիկ Չելչյանի այս գիրքը, որը լույս է տեսել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում 1984 թ. և վերահրատարակվել Երևանում 1990 թ., պատմագիտական արժեքավոր աշխատություն է: Այն հանգամանորեն լուսարանում է մեծ հայդուկ և տաղանդավոր զորավար Անդրանիկի փառավոր կյանքի ու հայրենասիրական գործունեության ամբողջական պատմությունը: Գրքի հեղինակը, լայնորեն օգտագործելով խնդրին վերաբերող հայ ու անգլիական գրականությունը, կարողացել է պատկերել «հայ Գարիբալդու» հերոսական կերպարը: Նկատենք, որ օգտագործված են ոչ միայն գրքեր, ուսումնասիրություններ, այլև պարբերական մամուլում՝ հանդեսներում ու լրագրերում հրապարակված բազմաթիվ ու բազմատեսակ հոդվածներ, հուշեր և այլևայլ նյութեր:

Աշխատության հեղինակը հարկ եղած մանրամասնությամբ կանգ է առել Անդրանիկ Օղանյանի ինչպես 1890-ական թթ. ֆիզիկական, այնպես էլ XX դարի առաջին երկու տասնամյակների ռազմահրամանատարական գործունեության վրա: Հատկապես հետաքրքիր են գրքի այն էջերը, որոնցում խոսվում է զորավար Անդրանիկի 1914—1918 թթ. զինվորական գործունեության մասին: Այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ գրքում բերված են կարևոր տեղեկություններ, ճշգրտված ու վերագնահատված են շատ փաստեր:

Աշխատության մեջ միաժամանակ ցույց է տրված, որ զորավար Անդրանիկը քանիցս հանդես է բերել ավելի իրատես և ճիշտ քաղաքական մտածողություն, քան համբավ ունեցող շատ քաղաքագետներ: Այդ ակնհայտ դարձավ մասնավորապես ազգայնամոլ երիտթուրքերի հետ հայ ազգային կուսակցությունների վարած «բարեկամական» բանակցությունների ժամանակ: Անդրանիկը հաճախ զուլշացնում էր, որ չպետք է հավատ ընծայել այդ թուրք ռասիստներին, քանի որ նրանք ստախոս են ու խաբեբա: Հիմնավորելով հեռատես մեծ հայրենասերի այդ տեսակետը, Չելչյանը միաժամանակ հերքում է այն անհիմն մեղադրանք-

ները, որ ժամանակին որոշ աշատու մաքդկանց կողմից առաջ քաշվեցին ազնիվ ու քաջարի հայդուկի ու զորավարի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ Անդրանիկը 1919 թ. թողեց հայրենիքն ու անցավ արտասահման: Չելչյանը բացատրում է դրա պատճառները և ապախոսում այն մասին, թե զորավարը ինքնանշանքներ է գործադրել, որպեսզի օգնի Կիլիկիայում գործող հայրենասերներին ու խիստ ծանր վիճակում գտնվող հարյուր-հազարավոր հայ զաղթականներին: Հիշատակության արժանի է հատկապես այն, որ եթե Անդրանիկին չհաջողվեց զնալ Կիլիկիա՝ այնտեղ մասնակցելու հայերի ազատագրական պայքարին, ապա դրա գլխավոր պատճառը ֆրանսիական պաշտոնական անձանց արգելքն էր: Քննարկվող գրքում խոսվում է տաղանդավոր զորավարի կողմից 1920—1927 թթ. արտասահմանում ծավալած գործունեության և այն մասին, թե Անդրանիկը ինչպիսի բարյացակամությամբ ու հույսով ընդունեց խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Այսպիսով, աշխատության հեղինակին հաջողվել է նոր փաստերով ու տրվյալներով հիմնավորապես հաստատել պատմական այն ճշմարտությունը, որ Անդրանիկ Օղանյանը, իսկապես, մեր ազգային հերոսն է, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ակա-նավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

Չելչյանի մոտ 700 էջից բաղկացած այս հատորի զգալի մասը նվիրված է արևմտահայերի՝ օսմանյան բռնապետության դեմ ուղղված ազատագրական շարժման հարցերին, շարժում, որը ծավալվեց XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբներին: Վճռականորեն մերժելով հայ հետադեմ, ապազգայնացված տարրերի և Բ. Դումանը զանազան ծառայություններ մատուցող Կ. Պոլսի հայ էֆենդիների պնդումներն այն մասին, թե իրր արևմտահայերի ազատագրական պայքարը օտար ուժերի և անպատասխանատու մարդկանց հրահրման արդյունքն է, Չելչյանը, համաձայնվելով անցյալի ու ներկայի մեր մի շարք պատմաբանների հետ, հարուստ նյութերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ արևմտահայերի ազատա-

գրական պայքարի իսկական պատճառը եղել են Թուրքիայում տիրող բարբարոսական ուժերը, ազգային բիրտ ճնշումները և սոցիալական դաժան հարստահարությունները: Գրքի հեղինակը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ հայերի ազատագրական շարժումը ունեցել է ինքնապաշտպանական բնույթ, որ այն եղել է ժողովրդական, արդարացի ու բնական: Մենք հատուկ ընդգծում ենք այս եզրակացությունը, քանի որ պատմության ինչպես թուրք, այնպես էլ հատուկ են հայ կեղծարարները այսօր, մեր օրերում ևս շարունակում են իրենց թուրքոֆիլական սնամեղ քարոզները, որոնց իմաստն այն է, որ հայերն են մեղավոր իրենց ողբերգության համար:

Աշխատության հեղինակ Չելիպյանը կտրականապես մերժում է հայ թուրքոֆիլների նաև այն տեսակետը, թե իբր 1915 թ. Մեծ եղեռնը տեղի չէր ունենա, եթե հայերը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ չօգնեին Ռուսաստանին, չկազմակերպեին կամավորական զնդիր ռուսական բանակում, եթե չդիմեն ապստամբությունների: Սակայն հայտնի է, որ այս արտառուց կարծիքը տարածում են բացարձակ տգեսներն ու զրպարտիչները, մարդիկ, որոնք զանազան նկատառումներով կուրորեն կրկնում են թուրք կեղծարարների հնարած առասպելները: Մինչդեռ պատմաբան մասնագետներին քաջ հայտնի է, որ 1915—1916 թթ. ցեղասպանությունը պանթուրքիստների վաղուց լի մշակած ծրագիրն էր, ծրագիր, որը հաստատվեց երիտթուրքերի Սալոնիկում 1910—1911 թթ. կայացած գաղտնի խորհրդակցություններում ու համագումարներում:

Խոսելով Արևելյան Հայաստանում 1918—1920 թթ. ստեղծված քաղաքական իրադրության մասին, աշխատության հեղինակը իրավացիորեն նշում է այն հանգամանքը, որ Առաջին հանրապետության ղեկավարներից շատերը, հատկապես 1920 թ., թույլ տվեցին կոպիտ սխալներ, որոնց հետևանքով երկիրը կանգնեց մեծ արհավիրքի առաջ: Փոխանակ կողմնորոշվելու դեպի Ռուսաստանը և նրա հետ հաստատելու բարեկամական հարաբերություններ, նրանք, անտեսելով հայ-ռուսական հարաբերությունների դարավոր արդյունավետ ավանդույթները, թեքվեցին դեպի Թուրքիան, նրան դիտելով որպես իրենց բարեկամն ու հովանավորը: Զարմանալի քաղաքական կուրուքում, որը փաստորեն նշանակում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերի դավաճանություն: Այս կապակցությամբ Չելիպյանը գրում է. «Հայաստանի հանրապետության ղեկավարները փաստորեն նախընտրեցին մնալ իշխանության գլուխ և կառնել իրենց նախարարական խարխլած աթոռներուն, քան թե զիջել իշխանությունը սովետ-

ներուն, և փրկել ամենն կարևորը՝ հողը: Վրացյաններու ու խատիսյաններու հետ բաղադատած, որքան ավելի իմաստուն և իրատես էին XIX դարու քաղաքական հսկաները՝ Խաչատուր Աբովյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը (Գամառ Քաթիպա), Մեծն Րաֆֆին, Գրիգոր Արծրունին, Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը և ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ հայ ժողովրդի փրկությունը կը տեսնեին ռուսական արևելումին [օրինակաբար] մեշ, Զի կարելի չհամաձայնվել այս եզրակացության հետ:

Հրապարակելով հարուստ նյութեր ու տեղեկանքներ, վերլուծելով մեր ժողովրդի ողբերգական ու հերոսական պատմության շատ էջեր, Չելիպյանը զալիս է այն ճիշտ եզրակացության, որ հակառակ եվրոպական մի շարք պետությունների՝ մասնավորապես Գերմանիայի ու Անգլիայի հակահայ քաղաքականությանը, Ռուսաստանը առաջադիմական գեր է խաղացել հայ ժողովրդի նոր պատմության մեջ: Ժիշտ է, ցարական կառավարությունը, լինելով բռնապետություն, վարել է գաղութային, ազգային ճնշումների քաղաքականություն, դեմ է եղել հայ ազգային պետականություն ստեղծելու գաղափարին, բայց շնայած այդ բոլորին նա միշտ էլ կանգնած է եղել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու ու ապահովելու դիրքերում: Այդ են թելադրել նրա արտաքին քաղաքականության շահերը: Պատահական չէ այն, որ մեր իմաստուն և իրատես նախնիները, սկսած Խաչյալ Օրուց ու Հովսեփ Էմինից մինչև Կոմիտասը, Գրիգոր Զոհրապը, Հովհաննես Թումանյանը, Անդրանիկ զորավարը և վերջապես Սարգսյանը, ունեցել են ռուսական օրինակաբար: Ի դեպ, աշխատության մեջ բերված են ամերիկահայ ակադեմիկոս գրող, մեծ հայրենասեր Սարգսյանի հետևյալ խոսքերը, որոնք հետաքրքիր և ուսանելի են. «...Մեզ համար մեծ բախտ է, որ մեզ զորավար է ռուս ժողովուրդը: Մենք չենք կարող զոյատեղ առանց զորավոր պաշտպանության, իսկ դա Սովետական Միությունն է... Ռուսները մեր եղբայրներն են, մեր բարեկամները»:

Չելիպյանի մեծածավալ գրքում քննարկվում են նաև այլ հարցեր ու խնդիրներ: Այսպես, օրինակ, այնտեղ խոսվում է Հայկական հարցի ծագման, Ման-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի, Բեռլինի վեհաժողովի, հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության, հայ ազգային կուսակցությունների ըստ ստեղծման, նշանավոր ֆիդայիների Աղբյուր Սե-րոբի, Գևորգ Չաուշի, Սեբաստացի Մուրադի և ուրիշների անձնագուհ պայքարի, 1890-ական թթ. և հետագա ժամանակաշրջանների հայկա-

կան կոտորածների, ապա նաև Հայաստանում ու Անդրկովկասում 1917—1918 թթ. տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների, քաղաքական անցքերի և այլ կարևոր հարցերի մասին, հարցեր ու խնդիրներ, որոնք մեծ հնչեղություն ունեն մեր օրերում:

Այժմ երկու դիտողություն, Առաջինը. իր աշխատության մեջ Զեյնալյանը քանիցս վկայակոչում է մեր ականավոր, բազմավաստակ ու մեծատաղանդ պատմաբան Լեոյի (Առաքել Բաբախանյանի) աշխատությունները նվիրված հայ ժողովրդի XIX—XX դարերի պատմությանը: Բայց պետք է նշվեր, որ դրանք միանշանակ չեն: Պատմաբանի այն ուսումնասիրությունները, որոնք գրված են մինչ 1920-ական թվականները, այսինքն մինչ Հայաստանի խորհրդայնացումը, գրված են գիտական բարձր մակարդակով և ունեն մեծ արժեք, իսկ այն աշխատությունները, որոնք հրապարակվեցին խորհրդային շրջանում իրենց վրա կրում են ուսու պատմաբան Նիկոլայ Պոկրովսկու ստեղծած պատմագիտական դպրոցի վուլգար-սոցիալ-լոգիական դոգմաների ազդեցությունը: Դրանց թվին են պատկանում հատկապես «Անցյալից», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» և մի շարք այլ գրքերն ու հոդվածները: Կարծում եմ Զեյնալյանի աշխատությունը շատ կշահեր, եթե նրանում անհրաժեշտ քննադատության ենթարկվեին այդ գրքերում արտահայտված սխալ ու անընդունելի տեսակետները: Բանն այն է, որ Լեոյի հակագիտական այդ հայացքները լայն տարածում են գտել ոչ միայն անցյալ տասնամյակներում, այլ նաև մեր օրերում: Ավելորդ չեմ համարում հիշել, որ իր կյանքի վերջին տարիներին ստեղծած այդ աշխատություններում Լեոն գրում էր, թե սովորական բանասերության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժումը արհեստական էր ու վնասակար, չէր բխում արևմտահայերի շահերից, որ հայ ազգային կուսակցությունն-

րը (Հնչյական ու Դաշնակցական) վարել են ազգակործան քաղաքականություն, որ 1914 թ. կազմակերպված հայ կամավորական շարժումը կատարյալ ոճրագործություն էր և այլն և այլն: Խիստ բնորոշ է, օրինակ, որ իր մինչխորհրդային շրջանի շատ աշխատություններում Լեոն իսրայել Օրուն համարել է հայ ազատագրական շարժման փայլուն ներկայացուցիչ, իսկ հետո՝ 1920-ական թթ. գրում էր, թե նա եղել է արկածախնդիր գործիչ:

Երկրորդ դիտողությունս հետևյալն է. Զեյնալյանի գրքում մեծ տեղ է տրված լրագրային նյութերին: Ցանկալի էր, որ ավելի շատ օգտագործվեին գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ, օրինակ, ասենք, պատմական գիտությունների դոկտոր, գնդապետ Աշոտ Հարությունյանի հրապարակած գիրքը նվիրված առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատին: Իր այս արժեքավոր գրքում Հարությունյանին հաջողվել է հերքել հակառուս տրամադրություններ ունեցող մի շարք անձանց փորձերը՝ աղավաղելու այդ տարիների հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը: Բերենք մի օրինակ: Ժամանակին արտահայտվել են կարծիքներ, որ ռուսական կովկասյան զորքերի չորրորդ բանակի 1915 թ. ամռան հայտնի նահանջը, իբր, նպատակ է ունեցել կոտորել արևմտահայերին թուրքերի ձեռքով (նման տեսակետ ոմանք քարոզում են նաև այսօր): Այս արտահոսք զրուպարտությունը հիմնավորապես հերքում է Ա. Հարությունյանը:

Անդրանիկ Զեյնալյանին հաջողվել է երկար տարիների համառ ու քրտնաշան աշխատանքի շնորհիվ ստեղծել պատմագիտական արժեքավոր աշխատություն, որը մեծ հաճույքով կարդում են ինչպես պատմաբան մասնագետները, այնպես էլ հայ մասսայական ընթերցողը:

Մ. Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ